

ԴՎԻՆ ԱՄՐՈՑ-ՍՐԲԱՎԱՅՐԻ ՄՇՏՆՁԵՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ*

ԳԱՅԱՆՆԵ ՔՈԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Դվին բազմաշերտ հնավայր, ավանդապահ սրբավայր, աշխարհայեցողական ըմբռնումներ, կրոնական սինկրետիզմ, Տիր-Ապոլոն-Միթրա լուսավիր եռյակ, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ, մշտնջենական խորհուրդ, լույսի պաշտամունք:

Նախաբան

Դվին բազմաշերտ հնավայրում սրբավայրի գոյության տեականությունը (առնվազն մ. թ. ա. I հազարամյակից սկսած, գրեթե անընդմեջ, ներառյալ մ. թ. V դարում կաթողիկանիստ լինելու իրողությունը) վկայող հնագիտական նյութը հնավորություն է ընձեռում հետամուտ լինել աշխարհընկալման զարգացման ընթացքի, դրա փուլերի և շրջադարձային հանգրվանների բացահայտմանը: Հնագիտական նյութի պարունակած տեղեկատվությունը հիմնականում դիտվել է բուն նյութի «ինքնաբացահայտման», բայց ոչ աշխարհայեցողական ըմբռնումների զարգացման ուղին ուրվագծելու համար, անտեսվել է աշխարհընկալման զարգացման հայեցակարգային հնարավոր փուլերի վերձանման անհրաժեշտությունը: Գրավոր սկզբնաղբյուրների, գեղարվեստության, ազգագրական և հնագիտական նյութի համեմատական վերլուծությամբ հնարավոր է դառնում վերձանել բնապաշտական հավատալիքների ավանդականության դրսևորումը Դվին բազմաշերտ հնավայրում, վերականգնել աշխարհընկալման գաղափարական հաջորդական զարգացման ընթացքը և բացահայտել ամբողջ-սրբավայրի պաշտամունքային խորհուրդը:

Տիր/Տիր-Լուսավոր երկինք պաշտամունքային առնչություններ

Վաղարշապատ-Արտաշատ ճանապարհին «Բուն պողոտային» հարող Դվին բազմաշերտ ավանդապահ ամբողջ-սրբավայրը և Ագաթանգեղոսի վկայությամբ նույն տիրույթում գտնվող Տիր աստծուն ձոնված «Երազամույն տեղեր» պատգամախոսարան-սրբավայրը կազմել են կրոնապաշտամունքային մեկ ամբողջություն¹: Դուին-Դրւին-Դվին տեղանվան հնդեվրոպական նախալեզվի (ՀՆԽ) *d^[h]euin-հիմքից ծագած լինելու փաստն՝ ինքնին հուշում է քննվող համալիրի պաշտամունքային հենքի ակունքները փնտրել հնդեվրոպական նախամշակույթի շերտերում:

* Ներկայացվել է 25. II. 2021 թ., գրախոսվել է 02. III. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 29. III. 2021 թ.:

¹ Տե՛ս Գ. Քոչարյան. Դվին ամբողջ-սրբավայրը Հայոց դարձի նախօրեին. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը (ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը), Երևան, 2001, էջ 289–296, նույն ի Դվինի կենտրոնական թաղամասի անտիկ շերտի բնութագրերը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2019, № 1, էջ 293–303:

² Գ. Գ. Քոչարյան. Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2000, № 2, էջ 132–138:

Հայ իրականության մեջ պահպանված տվյալների համեմատական վերլուծությունը՝ հնդեվրոպական նախամշակույթի համատեքստում, բավարար հիմք է տալիս համալրելու և ամբողջացնելու Ագաթանգեղոսի հիշատակած Տիր/Տիւր աստվածության դիցաբանական կերպարը³:

Հնդեվրոպական մշակույթը կրող ժողովուրդների դիցաբանության լայնածավալ տիրույթում՝ Հայ. Տիր/Տիւր և՛ դիցանվան, և՛ դիցաբանական կերպարի գուգահեռների վկայված լինելու իրողությունը հավաստում է, որ դրանք բխում են նույն մշակութային ընդհանրությունից: Գրավոր աղբյուրների և ազգագրական տվյալների համեմատական վերլուծությամբ Հայ. Տիր/Տիւր աստվածությունը ներկայանում է տիեզերքի ուղղաձիգ բաժանման երեք ոլորտներում միաժամանակ երկինք–երկիր–անդրաշխարհ: Տիր/Տիւր աստվածության վերականգնված եռաստիճան կերպարի մեջ հստակորեն դրսևորվում է հնդեվրոպական դիցարանների գերագույն աստվածներին բնորոշ լուսավոր երկնքի, հմայական գործության, ուղմի, ամպրոպի, արգասավորության–պտղաբերության, նախնիների պաշտամունքի հատկանիշների համատեղում⁴:

Լեզվական հնագույն շերտին վերագրվող (ՀնԽ *dei-«փայլել, շողալ, լուսավորել, երևալ» արմատի *diur-, *dir- ձևերից բխող) Տիր/Տիւր դիցանվան ստուգաբանությամբ բացահայտվում է այն կրող աստվածության առնչությունը լուսավոր երկնքի պաշտամունքի հետ⁵:

Համեմատելով վիշապամարտի վերակազմված հնդեվրոպական համընդհանուր առասպելը⁶ Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայում Տիրի կատար՝Տիրինկատար, Կոտուր–Չազրոշյան լեռնաշղթայում Տիրկան երկնաքեր գագաթները, Արագածի լեռնազանգվածում Տիրինկատար բարձունքը կարող ենք արժևորել՝ որպես Տիր ամպրոպային վիշապամարտիկ–աստծու նվիրական հանգրվան–կացարաններ⁷, որտեղից Տիրն առաքում էր շանթ ու որոտ և

³ Տե՛ս Ա գ ա թ ա ն գ ւ ղ ա յ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետ՝ Ա գ ա թ ա ն գ ւ ղ ո ս), քննական բնագիրը Գ. Տեր–Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա. Ն. Տեր–Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 436–438 (778, 779 ձև):

⁴ Տիրի վերականգնված դիցաբանական կերպարի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիւր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում.– ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2005, № 1, էջ 132–141:

⁵ Տե՛ս Է. Աղայան. Ակնարկներ Հայոց տոմարների պատմության, Երևան, 1986, էջ 61, Գ. Բ. Ջահոնկյան. Լեզվական նոր տվյալներ Հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին.– ՊԲՀ, 1992, № 1, էջ 15, Ж. Дюмезиль. Верховные боги индоевропейцев. М., 1986, с. 145–146, 155.

⁶ Տե՛ս В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностей. М., 1974.

⁷ Ըստ ավանդության՝ Հայկական Տավրոսի Տիրինկատար լեռնագագաթին է գտնվում Տիր աստծու մեհյանը (տե՛ս Ա. Ղանալանյան. Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 74): Տիր–լեռ–ջուր առասպելաբանական հարաբերակցությունն ակնհայտ է Արագածի նորահայտ Տիրինկատարի՝ վիշապ քարակոթողների «բարձրադիր ծիսական միջավայրում» (մանրամասն տե՛ս Ա. Բոբոխյան, Ա. Ջիրիբերտ, Պ. Հնիկա. Վիշապաքարերի հնագիտություն.– Վիշապ քարակոթողները, Երևան, 2015, էջ 277–281 և այլն):

Հեղում փրկարար անձրևներ⁸: Որոտ–կայծակ–ամպրոպ–հորդառատ անձրև քառասյին իրավիճակին հաջորդում է բնության կենսական ուժերի վերականգնումն ավետող՝ լուսավոր երկնքում Տիրի կապած ծիածանը՝ Տիրական գոտին⁹ որպես զարթոնքի երաշխիք:

Ագաթանգեղոսի ներկայացրած գաղափարական պայքարի այլաբանական դրվագում հիշատակված Տիրի տաճարի քրմական գործի շքեղ սպառազինությունը (մկունդ=վահան, ուռն=մուրճ, նիզակ, նետ–աղեղ և քարեր) Տիր աստծու զենք–ծանուցանիչներն են և խորհրդանշում են երկնքի, ամպրոպային շանթառաք աստվածներին բնորոշ հատկանիշներ¹⁰:

«Տիր դնել»՝ «երաշտից չվախեցող, երաշտի դեմ պայքարող» վաղեմի շարացան նվիրագործված համակարգի¹¹ հովանավոր–աստված Տիրը՝ երաշտ մարմնավորող վիշապի դեմ հավերժ մարտնչող վիշապամարտիկ–ցուլն է¹²: Այստեղ ցուլը Տիր աստվածության երկրային մարմնավորումն է, նրա ծանուցանիչը: Ցուլ–եղջյուրներ–լուսին–երկինք և «Տիր դնել»–լուծ–Լուծ (մոլորակ)–երկինք իմաստաբանական շարքերն ու գութաներգերում հիշատակվող լծանունների աստեղային (արևտուն, աստղտուն, Կշեռք և այլն) խումբն ակնհայտորեն համադրելի են և բխում են առասպելաբանական ըմբռնողության նույն ակունքից՝ Տիր–երկինք առնչությունից:

Երբեմնի աշխարհընկալման աստեղային պատկերացումներից ժառանգված տվյալների համադրումները՝

– Մերկուրի մոլորակի՝ Հայոց մեջ «Լուծ, Փայլածու» անուններով կոչված լինելը,

– նույն մոլորակի՝ միջին իրաներենում Տիր աստծու անունով կոչված լինելը¹³,

– Փայլածու և Տիր բառերի՝ ծագումնաբանորեն նույն հնդեվրոպական *dei- «փայլել» արմատից բխած լինելը՝

Հայկական Փայլածու

հնդեվրոպական *dei- «փայլել» < իրանական Տիր > Մերկուրի դրսևորում են իմաստաբանական փոխադարձ կապ:

⁸ Տիր–վիշապամարտիկ–ցուլ գործառույթը վերականգնվում է «Զագրոշ» ավանդության տիեզերաստեղծ արարչագործության վաղնջական նկարագրի համեմատական վերլուծությանմբ (Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 23, տե՛ս նաև Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 137):

Ծիածան=«Տիրկան կամ Տիրական գոտի, թերևս Տիր դից ընծայուած» (տե՛ս Ղ. Ալիշան. Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 119):

¹⁰ Ագաթանգեղոս, էջ 436 (779 ձԸ), մանրամասն տե՛ս նաև Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 130–131:

¹¹ Տիր դիցանունով կոչված «տիր դնել» անընդի հողերի յուրացման վաղեմի միջոց–շարացան համակարգի մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Հ. Բեդյան. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 251–265, 465–484:

¹² Ա. Ղանալանյան. նշվ. աշխ., էջ 23, Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 137:

¹³ Ղ. Ալիշան. նշվ. աշխ., էջ 109–110, տե՛ս նաև L. A. Campbell. Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968, p. 14.

Եթե սրան հավելենք կրոնական սինկրետիզմի շրջանում հայոց մեջ Ապոլոնին և Հերմեսին Տիրի հետ նույնացնելու¹⁴ հանգամանքը և հելլենիստական եգիպտոսում Մերկուրի մոլորակի՝ «Στῖλβον» (= «Փայլող, Շողացող»), նաև՝ «Ապոլոնի աստղ» = «Հերմեսի աստղ» կոչվելու¹⁵ պարագան, ապա այստեղ ականհայտ է դառնում դիցաբանական կապը ևս: Մեզանում նաև Լուծ կոչվող սուլյն մոլորակի՝ միայն արեածագից առաջ և մայրամուտից հետո երկնականարում հայտնվելը սահմանազատում է երկրագործի աշխատանքային օրվա տիրույթի սկիզբն ու ավարտը, ինչը հավաստում է առնչությունը երկրագործության հովանավոր աստվածության հետ¹⁶:

Հնագիտական նյութի պատկերազրույթյան խորհրդապաշտական ենթատեքստը¹⁷

Դվին ամրոց-սրբավայրի մ. թ. ա. III հազարամյակի¹⁸ և հատկապես մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբի շերտերում ու դամբարանադաշտում հայտ-

¹⁴ Հելլենիստական շրջանում Տիրը համադրվել է Ապոլոն և Հերմես աստվածներին. մանրամասն տես՝ Ս. Հարությունյան. Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 156–158, 405–408:

¹⁵ Б. Ван-дер-Варден. Пробуждающаяся наука: рождение астрономии. М., 1991, с. 194, 198.

¹⁶ Մերկուրի մոլորակը «Հին ու նոր ազգային կոչմամբ» Լուծ ապա՝ Փայլածու անուններով է հայտնի (տես՝ Ղ. Ալիշան. Նշվ. աշխ., էջ 109): Ըստ մեզ՝ «Փայլածու» անունը, ամենայն հավանականությամբ, նախորդել է «Լուծ» անվանը, քանի որ բրիչային երկրագործությանը հաջորդած շրջանում միայն հնարավոր էր լուծ ունենալ, ապա և «Լուծ» կոչել երկրագործության հովանավոր աստծուն վերագրվող մոլորակը:

¹⁷ Պաշտամունքային պատկերացումների որոշակի ոլորտների վերականգման փորձն ըստ՝ К. Х. Кушнарева. Древнейшие памятники Двина. Ереван, 1977, с. 49–105; Հ. Ա. Մարտիրոսյան. Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա–հայկական կրկնակները, Երևան, 1973, էջ 32–33, Г. Е. Арешян. Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Куры и Аракса II тысячелетия до н. э. – «Вестник древней истории», 1988, № 4, с. 93–94; Ա. Քալանթարյան, Ա. Փիլիպոսյան. Դվինի գլանաձև պատվանդանները. – Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նվիրված 1990–1994 թթ. ազգագրական և բանագիտական հետազոտությունների արդյունքներին, Երևան, 1995, էջ 94–97, Գ. Գ. Քոչարյան. Արտա–հայտչամիջոցների ոճաբանական վերլուծությամբ թվագրման փորձ. – Աշտանակ, Բ, Երևան, 1998, էջ 154–161, նույնի՝ Դվինի մահարձանի պատկերազրույթյունը տեղեկատու վավերագիր. – «Նոր ազգագրական հանդես» (Երևան), Ա, 2005, էջ 94–99:

¹⁸ Վաղբրոնզեդարյան հուշարձաններում ծիսական արարողություններ համընդհանուր սրբատեղի առկայության իրողությունից ելնելով՝ հնարավոր է Դվինում ևս ենթադրել առկա ընտանեկան սրբարաններից (օջախներ, թոչնազարդ հենակներ և այլն) գատ, այդօրինակ համընդհանուր սրբատեղի գոյություն (համտ. Մոխրաբլուր, Հառիճ, Զրահովիտ, Շենգավիթ և այլն. տես՝ К. Х. Кушнарева. Նշվ. աշխ., էջ 41–42, է. Վ. Խանզադյան. Զրահովտի պեղումների արդյունքները. – Հայաստանի հանրապետությունում 1989–1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների

նաբերված հնագիտական նյութի (մեկ տասնյակ սրբարաններ, պատկերազարդ կավե զոհարաններ, ծիսական խեցանոթներ, կուռքեր, նախնիների պաշտամունքին առնչվող մահարձաններ) համեմատական վերլուծությամբ բացահայտված ժամանակի բնապաշտական աշխարհայեցողության պատկերը բազմաթիվ համեմատելի եզրեր ունի վերականգնված Տիրի պաշտամունքի նկարագրի հետ: Ըստ հնդեվրոպական առասպելաբանության տոտեմական-աստեղային պատկերացումների՝ առկա նյութի պատկերազրույթյան խորհրդանշան-գաղափարազրույթը՝ ոճավորված կենդանիների (ցուլ, խոյ, այծ, եղջերու, շուն, թռչուն, օձ, ձուկ և այլն) իմաստաբանական շարքերը համակցված երկնային լուսատուների, սրբացված լեռների, երկնային ու երկրային ջրերի հետ, իրենց ենթատեքստում արտացոլում են ամպրոպակայծակնային տարերք, արգասաբեր անձրևներ, նույնանում ամենալայն առումներով արագասավորության-պտղաբերության գաղափարի հետ: Տիեզերաբանական եռաստիճան ըմբռնումների այս խորհրդապաշտական դրսևորումներում՝ առասպելաբանական բնույթի ստորերկրյա քե-երկիր-երկինք, ծնունդ-մահ-վերածնունդ պարբերաշրջանի իմաստային կապը վերականգնվում է երկնային լուսատուների լուսնի կրկնվող փուլային և արևի պարբերական շրջապտույտների հայեցակարգով պայմանավորված: Նման աշխարհընկալման մեջ՝ կյանքի հարատևության և դրա անընդմեջ նորոգման ըմբռնումներում ակնհայտ է դառնում լուսավոր երկնքի առանցքային դերն իր բնածին, կենսական լույսի պաշտամունքի գաղափարով:

Տիր-Ապոլոն-Միթրա լուսակիր եռյակը

Տիր աստվածության մասին Ագաթանգեղոսի հայտնածը վերաբերում է Հայոց դարձի նախորդին, այսինքն՝ մ. թ. I դարերին, երբ Տիրը, ժամանակի ընթացքում գերագույն աստվածների սերնդափոխության պայմանավորված, վաղուց արդեն գիշեր էր գերագույն աստծու իր դերը¹⁹: Գրողի՝ մեռյալների հոգիներն անդրաշխարհ ուղեկցողի, վաղնջական քտոնիկ գործառույթով հանդերձ Տիրը պահպանել էր ամենամնայուն ու կարևորը իմացական լույսի՝ ուսման և դպրության, ավանդական գուշակ-երագահանի, ճակատագիր որոշող-տնօրինողի, բազում շնորհներ պարգևող-հովանավորողի հատկանիշները:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ կրոնական սինկրետիկ խառնաշփոթում՝ փոքրասիական հնագույն ծագում ունեցող լույսի աստվածություն «Λυκη-Υενης» (= «Լուսածին»), «Φοιβος» (= «Լուսավայլ») հունական Ապոլոնը²⁰ նույնացվեց Տիրի հետ: Փոքր Ասիայից Հայոց աշխարհ բերված (նախ՝ Արմավիր-Սոսյաց անտառ, ապա՝ Բազարան-Ծննդոց անտառ

թեգիսներ, Երևան, 1991, էջ 11–12, Հ. Ս ի մ ո ն յ ա ն. Շենգավիթ. շարքային բնակավայր, թե՞ վաղ քաղաք. – «Հուշարձան» (Երևան), 2013, հ. 8, էջ 20–34):

¹⁹ Դիցարանում՝ Տիր աստվածության ունեցած տեղի, դերի և հատկանիշների կրած աստիճանական փոփոխության ընթացքի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիր աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 139–141:

²⁰ Геродот. История в девяти книгах, пер. и примеч. Г. А. Стратановского. Л., 1972, I, 91, IV, 35, 155; տե՛ս նաև А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, с. 270, 297.

պաշտամունքային համալիրներում կանգնեցված) Ապոլոնի պղնձաձույլ, ոսկեզօծ արձանն Արտաշես Առաջինը (մ. թ. ա. 180–160 թթ.) փոխադրեց և կանգնեցրեց նորակերտ Արտաշատ մայրաքաղաքից դուրս «Հուպ ի ճանապարհն»²¹, որտեղ վաղուց ի վեր կար Տիրի և Ապոլոնի դիցաբանական կերպարներն ընդհանրացնող (լուսի ու բնության տարերքի, ճակատագիր տնօրինողի, արհեստներ և արվեստներ հովանավոր-չնորհներ պարգևողի, աստվածների կամքը հայտնող-պատգամախոսի) հատկանիշներով պաշտամունքի հայրենի հնավանդ սրբավայր, նվիրական պուրականներ, պաշտվող ծառեր, այն է՝ «Երազամուլյն տեղերն» իր կաղնուտ-պատգամախոսարաններով և Տիրի տաճարով²²: Նման դիցանվեր անտառ-պուրականներով էին հուշակված Ապոլոնի փոքրասիական պատգամախոսարան-սրբավայրերը՝ Դիդեմեն՝ Միլետի մոտ, Կարոսը՝ Կոլոփոնի մոտ, Պատարան՝ Լյուկիայում և այլուր²³: Պատգամախոս Ապոլոնի փոխառնչությունը հատկապես կաղնուտների պաշտամունքի հետ վկայում է նրա հայտնի «Դրիմաս» (= «Կաղնու»)՝²⁴ մականունը:

Հարկ է նշել, որ IV դ. 30-ականներին խոսքով Կոտակը, այս նվիրական կաղնուտներն ընդգրկելով, հիմնեց իր լայնատարած անտառները և սրանցից մեկը կոչեց «Տաճար մայրի» = «Կաղնու տաճար», որը բնապաշտական հնավանդ աշխարհայեցողության ակնհայտ դրսևորում էր²⁵:

Բազմաչերտ Դվին ամրոց-սրբավայրի տեական գոյությունն ընթացքում ուրվագծվում է ևս մի ժամանակահատված՝ մ. թ. II դ. 60-ական թվականները, երբ Հայաստանը բռնազավթած հռոմեացիները երկրի հռոմեականացման նպատակով տեղի ավանդապահ սրբավայրերում արմատավորում էին կրոնական գաղափարախոսություն ու մշակույթ²⁶: Հռոմեական բանակի՝ Դվինում հիմնած բենեֆիցիարիուսների ուղեցույց-ուղեկալ պահակակետը (statio) տեղի սրբավայրի հետ կազմում էր մի ամբողջություն, որտեղ և դրվել է կայսերական շրջանին բնորոշ՝ Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտի տեսարանի բարձրաքանդակ-խորհրդապատկերներով բազալտե զոհասեղան²⁷:

²¹ Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. Հայոց պատմություն, Թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1990, II, ԺԲ, Խ, ԽԹ:

²² Հայկական Տիր/Տիւր տիեզերական ծառ=կաղնի-սրբազան ծառ դիցաբանական ընկալումների մասին տե՛ս Գ. Քոչարյան. Դվին ամրոց-սրբավայրը Հայոց դարձի նախօրեին, էջ 291–293, հին հնդեվրոպական ավանդույթներում կաղնուտ-պատգամախոսարանների վերաբերյալ ն ու յ ն ի՝ «Տաճար մայրի» կաղնետունի անտառապուրակ.– «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա–Երևան), 2004, թիւ 1–12, էջ 415–428:

²³ Стел'и Павсаний. Описание Эллады или путешествие по Греции во II веке по р. Х. СПб., 1887–1889, VII, 2, 6. 3, 1. 5, 11. 21, 11–13 և այլն:

²⁴ А. Ф. Лосев. Նշվ. աշխ., էջ 273:

²⁵ Մանրամասն տե՛ս Գ. Քոչարյան. «Տաճար մայրի» կաղնետունի անտառապուրակ, էջ 417–418:

²⁶ Գ. Քոչարյան. Դվինը վաղ Արշակունյաց շրջանում (Ուրվագծման փորձ).– ՊԲՀ, 2002, № 3, էջ 212:

²⁷ Արևմտյան միթրայիզմին բնորոշ պատկերազրույթյամբ կերտված զոհասեղանի խորհրդապատկերների Միթրա-արև-ազուպ-ցուլ-կարիճ իմաստաբանական շղթայի մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 208–209 (հմմտ. Միդոնի մ. թ. II դ. երկրորդ կեսի և հատկապես Հռոմի ոչ ուշ, քան 172 թ. բարձրաքանդակներ-

Հռոմեական պաշտոնական դիցարանի «ռոմանականացված» արևելյան աստվածությունների՝ Կիբելեի, Սերապիսի, Իսիդայի և այլոց թվում առանձնանում է «Հավերժական», «Անհաղթ» դիցամարտիկ “Sol Invictus” (= «Արև անպարտելի») Միթրա-Միհրի պաշտամունքը: Միթրան ազատարար մարտիկ էր, մահկանացուների ուղեկից, աջակից և օգնական, միշտ չարի դեմ պայքարող, ճշմարտության, լույսի ու արդարության հովանավոր և պաշտպան: Միթրան փրկիչ էր: Հայոց՝ Արեգակի և երկնային լույսի աստված Արեգ-Միհրն ունեցել է արևային, ռազմի, երկրային բարիքների արարչագործության, փրկչաբանական գործառույթներ, որոնց հիշատակները պահպանվել են «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի հնագույն շերտերում՝ Միհր<Մհեր՝ Մեծ Մհեր և Փոքր Մհեր առասպելադիցաբանական կերպարներում²⁸:

Դվին սրբավայրում գուգամիտում են Տիրի և Միթրա-Միհրի՝ երկնային լույսի, ռազմի, բարիքների արարչի պաշտամունքային հատկանիշները: Իրավամբ, համեմատելի են՝ արգասավորության-պտղաբերության հայոց հովանավոր-աստծու Տիրի²⁹ և նոր բեղմնավոր կյանք կերտող հռոմեական Միթրայի³⁰ արարչական գործառույթները: Սրանից զատ, հելլենիստական ժամանակներից ի վեր՝ հայոց կրոնապաշտամունքային միջավայրում հայտնի էին Տիր-Ապոլոն և Ապոլոն-Միթրա³¹ համադրությունները, ուստի նման պարագայում միանգամայն օրինաչափ էր Տիր-Ապոլոն-Միթրա լուսավիթ, լուսահորդ եռյակի համատեղումը Երազամույն տեղեր-Դվին հինավուրց սրբավայրում:

Հայոց հոգևոր երգերում, մասնավորապես՝ շարականներում առկա լուսերգության և լուսապաշտության հարուստ ու բազմազան մոտիվներում, ականհայտ են միհրապաշտության հիշատակներ³²:

Սրբավայրի հետագա զարգացման ուղեգիծը

Հայոց դարձից հետո IV դարի այս նույն սրբավայրում կառուցվեց Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ կաթողիկոս եկեղեցին՝ կործանված հեթանոսական

րր. տե՛ս L. A. Campbell. Նշվ. աշխ., էջ 25–28, աղ. V, 75, XV, 650, նաև՝ Գ. Քոչարյան. Անտիկ Դվինը ամրոց-սրբավայրից արքայանիստ քաղաք. – «Բանբեր հայագիտության», 2014, № 1, էջ 33–34):

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Սասնա ծռեր (աշխատ.՝ Ս. Հարությունյանի), Երևան, 1977, էջ 636–639, նաև ն ու յ ն ի՝ Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 38–41, А. Петросян. Армянский эпос и мифология: истоки, миф и история. Ереван, 2002, с. 98–99, 131 և այլն:

²⁹ Գ. Գ. Քոչարյան. Տիր/Տիրա աստվածությունը «Հայոց մեծաց» սերնդաշարքում, էջ 132–134:

³⁰ Ըստ դիցաբանական ավանդության՝ Միթրայի դաշունահարած ցլի ողնուղեղից ժայթքում է ցորենի հասկը, արյունից՝ դինին և երկրային այլ բարիքներ (Fr. Cumont. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, 1911, S. 120–122):

³¹ Ապոլոն-Միթրա դիցաբանական գույգը մեզանում տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշարյան. Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 136–137, Г. Тирацян. Вопросы преемственности официального культа в античной Армении. – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1985, № 10, с. 58–61.

³² Մ. Աբեղյան. Երկեր, Հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 555–559:

տաճարի քարերով³³: Տեղի ընտրության հարցում, անկասկած, վճռորոշ դեր է խաղացել այս սրբավայրի լուսածին, լուսաստեղծ աստվածային զորութ-
յան ղրսևորումների ընդհանրությունը՝ Լուսավորչին վերագրվող հիմնա-
կան հատկանիշների հետ: Ի սկզբանե լուսավոր երկնքի անաքող, երևելի
լույս կրող Տիր/Տիր աստվածությունը Հայոց դարձի նախօրերին մնում էր՝
հոգու-մտքի աստվածային իմաստությունը սքողված, աներևույթ լույսի
կրողն ու տարածողը: Այս հանգամանքը հնարավոր դարձրեց աստվածային
պատգամների լույսով մարդկանց հոգիները լուսավորողի հիշատակը հա-
վերժացնող Սուրբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին նույն Երազամույն տեղեր-
Դվին սրբավայրում (բացառված է, ճիշտ Տիրի տաճարի տեղում) հիմնելը:
Ընդ որում, վաղքրիստոնեական եկեղեցու հիմնապատերի շարվածքում
հայտնաբերվել են կրկնակի օգտագործված մեծ թվով սրբատաշ քարեր և
ճարտարապետական տարրեր:

Եզրակացություն

Հնդեվրոպական մշակութային տիրույթում Հնհ *d[h]ew- = «բնակա-
վայր բարձունքի վրա» իմաստային բանաձևին համապատասխանող
տեղանունների լայնատարած ցանցում առանձնանում է Դուին-Դըլին-
Դվին տեղանվանը լիովին համարժեք կելտական Լուգդունում (Lugu-
dunum=Լուգի ամրոց)՝ «ամրոց-սրբավայր բարձունքի վրա» ենթախումբը³⁴:
Լուգդունում տեղանվան Լուգ (գալ. Lugus, իռլ. Lug «փայլող») բաղադրիչը
համակելտական լույսի և բոլոր արհեստների ու արվեստների հովանավոր
աստվածության դիցանունն է³⁵: «Գիտակ», «Իմաստուն» Լուգն իր հատ-
կանիշներով նույնանում է հայկական Տիր (լույսի, դպրության, գիտության
և արվեստի) աստծու դիցաբանական կերպարի հետ: Այսպիսով, հնդեվրո-
պական դիցաբանության աստվածությունների կերպարային աղբյուրների
համեմատական վերլուծությամբ՝ Տիր-Դուին և Lugu-dunum տեղանունների
ենթատեքստում բացահայտվում են լույս-տեսանելի ու լույս-իմացական
պաշտամունքային-գաղափարական ընդհանրություններ:

Աշխարհընկալման ընդլայնմանը համընթաց փոխվում էին հավատա-
լիքների ծիսական ղրսևորումները, հավելվում նոր պատումներ, հին աստ-
վածներին վերագրվում նոր հատկանիշներ, տրվում նոր անուններ, նույն-
նացվում օտարամուտ աստվածությունների հետ, ավելին՝ նույնիսկ փոխա-

³³ 1950-ականներին Կարո Ղաֆադարյանը նախնական դիտարկումներով եզ-
րակացրել է, որ Սուրբ Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին սկզբնապես կառուցված է
եղել դեռևս հեթանոսության շրջանում իբրև մեհյան և Հայաստանում քրիստո-
նեությունը պետական կրոն հայտարարվելուց հետո վերածվել է եկեղեցու (ման-
րամասն տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1,
Երևան, 1952, էջ 88–95): Խնդիրն այժմ էլ հետազոտության ընթացքում է:

³⁴ Lugu-dunum=Լուգի ամրոց՝ ա) այժմ՝ Լիոն, հնավայրը՝ Սոն գետի
ափին, բ) հնավայր Գարոն գետի վերին հոսանքում (Ֆրանսիա) և գ) այժմ՝
Լեյդեն, Հոլանդի դելտայում (Նիդեռլանդներ): Dūn, dunon բաղադրիչով
կազմված տեղանունների և «ամրոց-սրբավայր բարձունքի վրա» ենթա-
խմբի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գ. Քոչարյան. Դվին տեղանվան վա-
ղեմության հարցը, էջ 132–138:

³⁵ Ирландские саги, пер. и коммент. А. А. Смирнова. Л., 1929, с. 39.

ընկերում Նոր Հավատքի՝ միաստվածության սրբերով, սակայն սրանք բոլորն էլ վերաբերում են արտաքին երևութական կողմին, մինչդեռ սրբավայրին վերագրվող զորութեան ավանդույթը տեականորեն մնայուն է:

Ո՞րն է դեռևս հազարամյակների խորքում Դվին բազմաշերտ սրբավայրին վերագրված աստվածային զորութեան այն հիմնական գաղափարը, այն «խորին խորհուրդը», որ շարունակական է աշխարհայեցողության բնականոն և նույնիսկ բեկումնային զարգացման ընթացքի պարագայում անգամ: Դվին սրբավայրի գոյատևումը պայմանավորված է լույսի պաշտամունքով՝ նախ լույսի կենսական, ապա և հոգևոր պահանջի անհրաժեշտությամբ, լույս՝ որպես այդպիսին ընկալելուց մինչև միտքն ու հոգին լույսով սնելու անհրաժեշտության մշտնջենականությամբ՝ ժամանակի տեական հոլովույթի ողջ ընթացքում:

Ի վերջո, Դվին սրբավայրի գոյատևումը պայմանավորված է մարդու աշխարհընկալման զարգացման ընթացքում լույսի պաշտամունքի անընդմեջ պահպանողական տեականությամբ:

Գայանե Քոչարյան — պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները Դվինը անտիկ ժամանակաշրջանում, պատմահնագիտական հետազոտություններ, նյութական և հոգևոր մշակութային գործընթացների մեկնություններ: Համահեղինակ է 1 գրքի, հեղինակ 1 մենագրության և շուրջ 50 հոդվածի: vruyr 2001@yahoo.com

REFERENCES

- Abeghyan M. Erker, h. G, Yerevan, 1968 (In Armenian).
 Agatangeghay Patmutivn Hayots, knnakan bnagire G. Ter-Mkrtchyan yev S. Kanayantsi, ashkharhabar targm. yev dzanot. A. N. Ter-Ghevondyani, Yerevan, 1983 (In Armenian).
 Aghayan E. Aknarkner hayots tomarneri patmutyan, Yerevan, 1986 (In Armenian).
 Alishan Gh. Hin havatk kam hetanosakan kronk hayots, Venetik, 1895 (In Armenian).
 Areshyan G. E. Indoevropskiy siuzhet v mifologii naseleniya mezhdurech'ya Kury i Araksa II tysyacheletiya do n. e. — “Vestnik drevney istorii”, 1988, № 4 (In Russian).
 Bdoyan V. H. Yerkragsotsakan mshakuyte Hayastanum, Yerevan, 1972 (In Armenian).
 Bobokhyan A., Djilibert A., Hnila P. Vishapakareri hnagitutyun. — Vishap karakotokgnere, Yerevan, 2015 (In Armenian).
 Campbell L. A. Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968.
 Cumont Fr. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, 1911.
 Diumezil' Zh. Verkhovnye bogi indoevropeytssev. M., 1986 (In Russian).
 Djahukyan G. B. Lezvakan nor tvyalner hayots nakhakristoneakan kroni yev havatalikneri masin. — PBH, 1992, № 1 (In Armenian).

- Gerodot. Istoriya v devyati knigakh, per. i prumech. G. A. Stratanovskogo. L., 1972 (In Russian).
- Ghafadaryan K. Dvin kaghake yev nra peghumner, h. 1, Yerevan, 1952 (In Armenian).
- Ghanalanyan A. Avandapatum, Yerevan, 1969 (In Armenian).
- Harutyunyan S. Hay araspelabanutyun, Beyrut, 2000 (In Armenian).
- Harutyunyan S. Hin hayots havataliknere, krone, pashtamunkn u ditsarane, Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Irlandskie sagi, per. i kommentarii A. A. Smirnova. L., 1929 (In Russian).
- Ivanov V. V., Toporov V. N. Issledovaniya v oblasti slavyanskikh drevnostey. M., 1974 (In Russian).
- Kalantaryan A., Piliposyan A. Dvini glanadzev patvandannere. – Hanrapetakan gitakan nstashrdjan nvirvats 1990–1994 tt. azgagrakan yev banagitakan hetazotutiunneri ardiunknerin, Yerevan, 1995 (In Armenian).
- Khanzadyan E. V. Djrahovti peghumneri ardyunknere. – Hayastani hanrapetutyunum 1989–1990 tt. dashtayin hnagitakan ashkhatankneri ardyunknerin nvirvats gitakan nstashrdjani zekutsumneri tezisner, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Artahaytchamidjotsneri vojabanakan verludsutyamb tvagrman pordz. – Ashtanak, B, Yerevan, 1998 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Dvin teghanvan vaghemutyun hartse. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutiunneri”, 2000, № 2 (In Armenian).
- Kocharyan G. Dvin amrots-srbavayre Hayots dardzi nakhorein. – Hayots srbere yev srbavayrere, Yerevan, 2001 (In Armenian).
- Kocharyan G. Dvine vagh Arshakunyats shrdjanum. – (Urvagdsman pordz). – PBH, 2002, № 3 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. “Tajar mayri” kaghnetunk antaparak. – “Handes amsoreay” (Vienna–Yerevan), 2004, tiv 1–12 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Tir/Tivr astvadsutyune “Hayots medsats” serndasharkum. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutiunneri”, 2005, № 1 (In Armenian).
- Kocharyan G. G. Dvini mahardzani patkeragrutyune teghekatu vaveragir. – “Nor azgagrakan handes” (Yerevan), A, 2005 (In Armenian).
- Kocharyan G. Antik Dvine amrots-srbavayrits arkayanist kaghak. – “Banber hayagitutian”, 2014, № 1 (In Armenian).
- Kocharyan G. Dvini kentronakan taghamasi antik sherti bnutagire. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutiunneri”, 2019, № 1 (In Armenian).
- Krkiasharyan S. M. Hin Hayastani yev Pokr Asiayi kaghakneri patmutian drvagner, Yerevan, 1970 (In Armenian).
- Kushnareva K. Kh. Drevneyshie pamyatniki Dvina. Yerevan, 1977 (In Russian).
- Losev A. F. Antichnaya mifologiya v ee istoricheskoy razvitii. M., 1957 (In Russian).
- Martirosyan H. A. Hayastani nakhnadaryan nshanagrere yev nrants urarta–haykakan krknaknere, Yerevan, 1973 (In Armenian).
- Movses Khorenatsi. Hayots patmutiun, targm. nerads. yev dsanot. St. Malkhasyani, Yerevan, 1990 (In Armenian).

- Pavsaniy. Opisanie Ellady ili puteshestvie po Gretsii vo II veke po r. Kh. SPb., 1887–1889 (In Russian).
- Petrosyan A. Armyanskiy epos i mifologiya: istoki, mif i istoriya. Yerevan, 2002 (In Russian).
- Sasna dsrer (ashkhat.՝ S. Harutyunyani), Yerevan, 1977 (In Armenian).
- Simonyan H. Shengavit. sharkain bnakavayr, te vagh kaghak? – “Hushardzan” (Yerevan), 2013, h. 8 (In Armenian).
- Tiratsyan G. Voprosy preemstvennosti ofitsial’nogo kul’ta v antichnoy Armenii. – “Vestnik obshchestvennykh nauk” AN ArmSSR, 1985, № 10 (In Russian).
- Van-der-Varden B. Probuzhdayushchayasya nauka: rozhdenie astronomii. M., 1991 (In Russian).

ВЕЧНЫЙ ЗАВЕТ КРЕПОСТИ-СВЯТИЛИЩА ДВИН

ГАЯНЭ КОЧАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: многослойное городище Двин, традиционное святилище, мирозерцательные восприятия, религиозный синкретизм, светоносная триада Тир-Аполлон-Митра, Св. Григорий Просветитель, вечный завет, культ света.

Сравнительный анализ результатов исследования письменных и археологических источников, а также сопоставление данных мифологии и этнографии выявляют культовый завет крепости-святилища Двин. Находящееся у магистральной дороги Вагаршапат–Арташат многослойное традиционное святилище Двин и прорицалище-оракул Еразамуйн (по свидетельству историка V века Агатангелоса, посвященное богу Тиру) выступают в виде взаимосвязанного культового комплекса. В античный период, в условиях религиозного синкретизма, здесь наблюдается культ богов-покровителей света в виде почитаемой светоносной триады Тир-Аполлон-Митра. Это обстоятельство позволяет предположить, что в IV в. н. э. в Двине Кафедральный собор духовного просветителя христианства Св. Григория (Лусаворич) был воздвигнут на месте языческого храма Тира. То есть, наглядно проявляется культ насущного, а также духовного света как вечный завет – идейная основа продолжительного течения времени существования святилища Двин. Следует подчеркнуть, что в кладках фундамента раннехристианского собора Св. Григория Просветителя зафиксировано множество гладко тесаных камней и античных архитектурных элементов вторичного использования.

Гаянэ Кочарян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела археологии Древней Армении Института археологии и этнографии НАН РА. Научные

Филологический журнал 2021 № 1 Историко-филологический журнал

GAYANE KOCHARYAN

Key words: multilayer site Dvin, traditional sanctuary, world-view perceptions, religious syncretization, luminous triad Tir-Apollo-Mithra, St. Gregory the Illuminator, eternal sacrament, cult of light.

The comparative analysis of the results of investigations based on archaeological and written sources, as well as the new data of mythology and ethnography enable to reveal the cultic sacrament of fortress-sanctuary Dvin. Near the main route Vagharshapat–Artashat the multilayer traditional sanctuary Dvin and the oracle Yerazamuyn (according to Agatangeghos – the historian of the 5th c., – god Tir was worshipped here at the 3rd century BC) were interconnected as a complete cultic complex. In this sanctuary during the Classical period in the actual process of syncretization the cult of the guardian deities of light was manifested in the image of the luminous triad Tir-Apollo-Mithra. This circumstance permit us to suggest, that in the 4th century AD the Cathedral of the spiritual illuminator of Christianity St. Gregory (Lusavorich) was erected in Dvin at the site of the pagan temple of Tir. Thus, the cult of vital, then also of spiritual light is manifested most obviously as the enternal sacrament – ideological basis of continous existence of the sanctuary Dvin. It should be emphasized, that the double use of fine massive stones and the presence of Classical architectural elements is attested in the foundations of Cathedral St. Gregory the Illuminator.

Gayane Kocharyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Archaeology of Ancient Armenia of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: Dvin of the Classical period, historical and archaeological investigations, research of the material and spiritual cultural processes. Author of 1 monograph, co-author of 1 book and about 50 articles. vruyr 2001@yahoo.com